

CZÉRE BÉLA:

A Nyírség mitológiája

Krúdy Gyula Napraforgó című regénye

A megtisztító katarzis élménye, az élet újrakezdésének vágya ugyanolyan meghatározó szerepet játszik az 1918 és 1921 között írt látomásos-lírai művekben, mint a *Szindbád ifjúsága* kötettel kezdődő és az *Őszi utazások a vörös postakocsin* c. regénnyel záruló alkotói korszakban (1911—1917). Az *Őszi utazások... Rezeda Kázmérja* még a nirvána tökéletes harmóniája után sóvárgó buddhista szemlélődésben vélte megtalálni ezt az utat a kitűnő regény nem túlságosan meggyőző befejezésében, a *Bukfenc* Don Quijotéja pedig a fiatal lányhoz kötődő csendes szerelem elégiájában. Az 1918 és 1921 között megjelent nagy látomásos-lírai regények hősei viszont már egy új, teljesebb világkép igényével élnek át ezt a megújulás-folyamatot. Krúdy megosztja egyéniségét, szimpátiáját regényhősei között, s e szereplők életútjának szembesítésével alkot jelentős szintézist (*Napraforgó, Asszonyágok díja*) vagy pedig az írói hasonmás különböző életszakaszait, személyiségrétegeit állítja párhuzamba egymással, s a szintézist egyetlen regényhős világképével teremti meg (*N. N., Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban...*). Szindbád — némileg stilizált — útját most a szerelem, az életöröm, a szenvedés, a mámor és a kiábrándulás végső pólusáig, a halál tornácáig, a „purgatóriumig” járják végig a regényszereplők, s a megsemmisülés érzetének kapujából indulnak képzeletük új tartományai felé. A háború, a Monarchia összeroppanása, a forradalmak és az ellenforradalom, a Monarchia viszonylagos liberalizmusa után a Horthy-rendszer nyitánya — mindez történelmileg is determinálja ezt az emberi megújulás folyamatot.

A balladai atmoszférát sugárzó, népi színezetű expresszionista és szürrealista képekkel építkező *Napraforgó* (1918) a táj ritusaiból, babonáiból, hiedelmeiből bontja ki a Nyírség mitológiáját. Ezt a nyírségi mitológiát majd az 1920-ban megjelent önéletrajzi ihletésű regény, az *N. N.* szövi tovább.

A *Napraforgó*ban Krúdy végső pólusokig vezeti eddigi hőseinek életútját — és belső utazását —, s e végső életstációk tartalmi együtt vetítik ki a nagy lírai és gondolati szintézist. A regény öt „főszereplője” közül négy testesít meg valamit — más-más szinten persze — az író életérzéséből, személyiségéből (Evelin, Álmos, Kálmán és Pisztolli), csupán az ötödik „főszereplő”, Maszkerádi kisasszony marad objektív kívülállással ábrázolt figura.

Nyírjes Evelin, a bűdoszi földbirtokoslány és Álmos Andor, a felső-tiszai sziget magányába húzódó remete nobilis jellemű, érzékeny alkatú képviselői hanyatló osztályuknak, a középbirtokos nemességnek. A regény nyitányában Evelin még Pesten lakik egy nemesi kúria hangulatát idéző földszintes, franciatetos józsefvárosi házban, amely csendes, vidékies életével olyan volt a környező arisztokrata paloták között, „mint egy bezárt napló, melynek hősei és hősnői átléptek a másvilágba”. A „bezárt napló”-hasonlat — Evelin életének jelképe — a sebzettségre és a ma-

gányra utal. Hiszen szerelmével, Végsőhelyi Kálmánnal Evelin kénytelen volt szakítani, mert a kártya, a lóverseny és az éjszakai élet szenvedélyének rabja, a selemfiúvá züllött fiatalember a szüntelen megaláztatást jelentette számára. A regény nyitó képe magának az időnek az elfáradását sugallja, s nemcsak Evelin életére vetül rá ez a kép, hanem fokozatosan a regény valamennyi szereplőjének sorsára is: „Az óramutató fáradtan közeledett éjfél felé, mint egy hegyre kapaszkodó élet”. A szakítás után Evelin gondolataiban „csak néha suhogott el a felszélben hintázó sirályként egy-egy emlékezés az ifjúra”; valójában azonban olyan sebet kapott ebben a kapcsolatban a lány, amely nem tud beheggedni, s Kálmán éjszakai látogatása feltépi ezt a sebet. Mert Evelin még mindig reménykedik abban, hogy a férjfisorsot kormányzó „láthatatlan kengyelvasak” egyszer még elviszik Kálmánt „a szívhangokhoz a nagybőgő duhaj mormogásából; a csendes kályhatűzhöz a maszkabál sikoltó forgatagából; a felöntözött, tiszta kerti utakra, amelyeken halkán ropog a kavics, és a platánok nagyokat lehelnek, mint az alvó szüzek”. Kálmán váratlan éji látogatása után a virrasztó Evelin képzeletében antropomorfizálódik, emberi alakot ölt a hajnali kert — „egy komor ciprus, fekete-fehér ruhájában úgy bojongott ki a hajnalból, mint a hazatérő kártyás” —, mert a fiatalember éjszakai életét idézi fel.

Ténylegesen azonban Evelin nem hisz Kálmán megváltozásában, de nem hisz saját magában sem, tudja, hogy nem képes úrrá lenni a szerelem felett. Tulajdonképpen önmaga elől is menekül, mikor a beszélő nyelvű nyírségi birtokra utazik, Bújdosra. A „maszkabál sikoltó forgatagát” otthagyo, a „csendes kályhatűzhöz” húzódo Evelin „bezárt napló”-élete azonban — a lányba szerelmes Álmos Andor teljes emigrációjával szemben — valójában mégis nyitva marad a külvilág felé, a bújdosi létet csak a pihenés, erögyütés állomásának tekinti kezdetben. „Élni annyit tesz, mint mindig ismerkedni, új hangokat hallani, új neveket megjegyezni, új arcokat eltenni” — védekezik a lány Álmos Andor érvei ellen, amelyek a Nyírséghez szeretnék öt láncolni örökre. Az éjszakánként álmatlanul forgolódo Evelin kihull az objektív időből, a moccanatlan falusi éjszakában falon függő, régi családi fotográfiává válik maga is, miközben „összeomló öreg cseléd módjára guggol az ágy lábánál” az enyészet, a „múlандóság”. Ez a szomorú, szorongó életérzés azonban csak az egyik arcát rajzolja ki a Nyírségnek, mint ahogy — Evelin alakján keresztül — Krúdy és a nyíri táj viszonyának is csak az egyik aspektusát jelentik ezek a képek. Hiszen Krúdy személyes életérzését, szubjektív vallomását részben a Nyírség harmóniáját sóvárgó, de a főváros „maszkabálos forgatagának” képét is élénken őrző, abba visszatérni óhajtó Evelin fogalmazza meg a regényben. A Nyírség másik arca azonban a lány hazai kötődését igazolja, sőt magyarázza a társadalmi létből kivonult Álmos Andor bújdosó életét is.

A megsebzett Evelin télen megy haza Bújdosra, hogy nyugtalan szomorúságát a csend békéjévé oldja a Nyírség harmonikus világában. Feltűnés nélkül akar belesimulni a panteisztikus tájba, melynek legapróbb rezdülete is az egyetemes lét rejteit üzeneteit közvetíti, a földben, a vízben, a fákban és az emberekben egyaránt megnyilatkozó halhatatlan isteni szellemet. Bújdoson „becsületes tél volt. Minden nap havazott, mint az Óperencián. A tiszai berkek, a nádak, erek, kígyósok eltemetkeztek a természet téli szakában, mint pogányokkal a szerelmes nők. Állt a táj, mint egy álom. Magyarország aludt itt a boldogok, az igénytelenek, a szegények csöndességével”. Krúdy tájélménye, világképe ebben a panteisztikus színezetű, az univerzum és a Föld természeti jelenségeiben egyszerre isteni és emberi lelket látó pogány hitben gyökeredzik, amelynek költői átlényegítésében különösen fontos szerep jut a magyar sámánizmus motívumainak. Mesei légkör, álomvilág, tisztaság és

patriarchális, baráti tónus — ez jellemzi a bújdosi tájat; „minden virágnak, fának, útnak, lónak, kutyának tudják itt a nevét, mert ők is a bújdosi családhoz tartoznak”. Ennek a „bújdosi családnak” a feje Evelin, „ebek, lovak, emberek királynője”, régi tradíciók őre; már Álmos Andor ősei is ugyanazokkal a mozdulatokkal kocogtatták meg a lány déd- és ükanyjának ablakát, mint Álmos Evelinét. Az egymást követő nemzedékek mozdulatai ismétlődnek a tájban, mert az eltávozott emberek beoltják az utánuk jövőkbe lényüket, de a kísértetek is „nyugodtan visszalátogatnak a temetőből”, „helyén találja mindegyik a pipáját”. A kalendáriumhoz, az évszakok körforgásához igazodó nyugodt ritmusú élet csendes örömeket kínál, de ezekben a csendes örömeikben benne van a fiatalság reményeihez való visszatérés lehetősége is. Annak az ifjú kornak a várakozását idézi fel a táj, amely időnek „semmi köze a bekövetkezendő élethez”. Evelin is érzi azt, amit az Álmos szigeti férfi biztosan tud: ebben a harmonikus világban lehet csak a tiszta hétköznapiakat új, melengető, már nem sebző, hanem védelmet nyújtó álmovilágba emelni.

A világ dolgainak tudós szemlélése, képekben, látomásokban élő belső élet, évszázados tradíciók őrzése — Álmos Andor alakja meglepően hasonlít Babits nemzeti jellemvonásokat kimunkáló tanulmányának „hősére” (*A magyar jellemről*). De a tradíciók vonzásában élő Álmos karakterében — a babitsi eszményhez mérten — több a konzervatív vonás. Az Álmos Andor-i képzeletvilágban „fehér, jószagú, megnyugtató lény volt a nő a háznál, aki nappal kényelmes gonddal foglódott, kevés zajt csapott, míg estére idomaival mulattatott”. Ebben a világban a „kényelmes, puha szerelmek” voltak az ideálok, „amelyek lassúak, hosszadalmasak, mint a falusi óra”. Álmos minden évben „meghal” az Evelin iránt érzett reménytelen szerelme miatt, ilyenkor fekete frakkban, fehér mellényben hegedül szigete magányában. Ez az „eltávolodás az életből” — a szimbolikus halál — valójában csak készülődés a nagy utazásra, a halál transzcendens élményének átélésére, de persze megtorpan a halál tornáca előtt ez a kíváncsiság, a küszöb átlépését folyton halogatja. Álmos hegedülése, az élettől való eltávolodás szakrális ceremóniája átmenetet teremt a lét és a nemlét, az élet és a máslet között, s a halál tornácaig merészkedő belső utazás készenléti állapotba helyezi a lelket a másnemű lét élményének befogadására. Álmos transzcendens életérzése magához hasonlítja a magányos házat is, bútoraival, berendezési tárgyaival együtt: „Az esőcsatorna úgy hal meg, mint egy kiszolgált kutya. A szék megsántul, mint a nagyapa. Az almárium szédülni kezd, mint egy kövér öregasszony. A lámpa bágyadtan világít, a fal leomlik, az üveg minden látható érintés nélkül eltörik, a szőnyeg hajzat módjára kopik, a háztetőn a képmény fáradozva leheli a füstöt, mintha ő is megunta volna az életet. Mindenki készül elmendegélni, mint a vándorlegények a csárdából, ahol megszokott lett a bor, és kopott az ábrándból szótt mámor.” A magyar irodalom egyik legnagyobb regényéből idézzük az elmúlás képsorait, „az unalmas, celtalan napok sorozatából” kálépő ember készülődését a nagy utazásra, s a halálélmény nagy látomását, mikor a szorongó, metaforikus képeket egy lassan pergő, filmszerű jelenet víziójába emeli hirtelen Krúdy: „a szem sötétjében apró, kis úszkáló pontok tűnedeznek fel, csónakok, amelyeken a partról az öreg, nagy hajóra szállítják bús képű hajósok a poggyászt és az utazót, a búcsúzó életet”. A halál nagy, metaforikus látomásával az ember — a lényegbe sűrítve — pergeti vissza, s éli át „a búcsúzó életet”. „Karácsonyfák alatt fehérlő nők, húsos, puha ölelésre termelt lusta asszonyok” és „regényes lányok” úsznak el Álmos szemei előtt, „reggelke kismacska módjára ugrándozó kedve” érinti meg, baráti arcok bukkannak fel „a kis, fekete kótajegyek sövényéből”, „vadszőlős tornácok”, „hűvös lugasok”, „majoránnaillatú kocsmaszobák” kínálják emlékeiket.

„Élettől való eltávolodását” és az egész azilumi magányát egyfajta lelki nobilitás, szellemi arisztokratizmus is motíválja, hiszen Álmos „valóban a méla, elcsendesedett, megvető magyar úr volt, aki semmit sem akar a világtól, mint egy zugot, ahonnan száműzve vannak a kellemetlen, tornászó új emberek”. Hangsúlyozni kell azonban, hogy Krúdy az „úr” szót korántsem egzisztenciális értelemben használja, nem osztálykategóriát jelent ez írói szótárában, hanem — mint Cholnoky Lászlónál is — lelki nemességet, morális, érzelmi nobilitást.

Álmos Andor családját szerelmi fátum üldözi. A regényhős apja is egy Evelin nevű nőbe volt végzetesen szerelmes, s ez a régi, boszorkányos Evelin „támad fel” valami különös, atavisztikus varázslat útján a nyírségi tájban: a mai Evelin alakjában. Persze nem szabad ezt az atavisztikus varázslatot komolyan vennünk, Evelin csak a szépségét örökli a régi nőnek, s azt a királynői szerepkört, amelyet a hajdani asszony töltött be az apa, Álmos Ákos életében. Hiszen a régi Evelin démoni szörnyeteg volt: Álmos Ákos előtti férjeit párbajban ölette meg szeretőivel, Álmos Ákost pedig — béresekkkel, vándorlegényekkel henteregve — az örületbe, majd a halálba kergette. A régi Evelin érzi a boszorkány, „az a szerelem áradt” még „a lábujjából is, amely mindenért kárpótol a földön”. Álmos Ákos a mocsaras tiszai szigetre vetette be magát, ahol a halállal barátkozott a marcangoló féltékenység miatt. Vadludak húztak el itt „az éjszaka sötét kárpitja alatt, mint menekülő szellemek”, s Álmos Ákos látta „az ég fehérségébe nyúló lajtörjät is, amelyen a lelkek mint apró homökszemek kapaszkodtak fel”. A mocsárláztól megbomlott agy vad víziókat növeszt ki a babonás tájból: „ködök, párák, füstök úsztak felfelé a magosságba a lápból, mint megholt, gyönyörű nők alakjai, akik kelletik magukat a holdsugárnak”. A férfi azt gondolja, hogy ha elköltözik ő is az ismeretlen tartományba a vadludakkal, akkor onnan kényszeríteni tudja Evelint, hogy jöjjön utána, s így végre az övé lesz ez a gyönyörű asszony, aki a földi létben számára a sors szeszélyéből elérhetetlen. Az örület logikáját a lázas szemei előtt megnyíló látomás is igazolja: „A föld kitérül alant, mint a kagyló, és a rejtelmes éj eljegyzi a magzatot, amelyet még nem látott emberfia”. „A rejtelmes éj magzata” egy paranoiás és egy zadista ember ölelésének gyümölcse lesz, hiszen Álmos Ákos a saját halálát kínálja Evelinnek egyetlen öleléséért cserébe, s a nő mohón elfogadja ezt az ajánlatot. Az örület éjszakájának méhéből született Álmos Andor, aki számára újra feltámadt Evelin a nyírségi tájból: „kibújt a föld alól, a kankalínokkal és a szitakötőkkel... Hogy haj nélkül ne legyen, koszorút csavart a fejére érett rozskalászból, vörös és szőke füvekből.” De ebben a boszorkányos varázslatban a régi, démoni Evelin érzékeny lelkű, költői teremtéssé lényegül át, a mai Evelinné, aki szépségét, nőességét, intuitív fogékonyságát a Nyírség szellemiségétől és materiájától örökölte. Hiszen e tájon: „A vadmadarak kora tavaszi hangjai lopóznak a nők hangjába, mint furcsa melódiák a Nyírség muzsikájából. A költő kacsa meleg lomhasága érezhető a nő csípőjén. Nyurga napraforgók napimádó szeme a tekintetükben. A hajukat a szél szeszélyes ujjai boronálják, mint a fiatal vetést.” A teremtés mítoszában így kel életre a nyírségi nő: a flóra és a fauna világából, a föld, a víz és a levegő elemeiből szőtt testével.

Míg Álmos Andor alakja Krúdy életérzésének egyik irányát jelzi, a negyvenedik évéhez érkező író személyiségének egyik rétegét vetíti ki, addig Végsőhelyi Kálmán figurája a fiatal Krúdy karakteréből és életéből jelenít meg bizonyos vonásokat, mozzanatokat. Semmi esetre sem szabad azonban Kálmán alakját Szindbádhoz, Rezeda Kázmérhoz vagy Nagybotos Violához hasonló alteregoként értelmeznünk. A fiatal Kálmán sok vonatkozásban hasonlít ugyan a korábbi írói hasonmások kalandor lényére, de hiányzik belőle azok szellemi ereje és fölnye, s a ka-

landorságnak olyan alacsony régióiban mozog, hogy jellemének fogyatékoságai alapján akár „moral insanity”-nek is nevezhetjük. És mégis, az Evelint és az öregedő pesti kokottot egyaránt kifosztó, kártyázó, éjszakázó fiatalember őriz még valamit a tisztaság hajdani eszményképéből, Evelin egyszerű, jóságos lénye jelenti a másfajta élet felé tájékozódó irányítót számára. Kálmánt azonban az Evelin iránt érzett szerelem sem tudja megváltani, a tiszta élet hívására csak meddő, tetté soha nem váló fogadkozások sorozatával reagál. Krúdy Kálmán pesti sorsa köré a fővárosi éjszakai élet remekbe szabott freskójának tragikus groteszk és költői színeit festi fel; a Kálmánt árnyékként kísérő lecsúszott pénzember, Diamant figurája a fiatal Krúdy és Blau Noldi éjszakai körútjainak emlékét idézi fel. Krúdy egy látomásba emelkedő szimbolikus kép fókuszából értelmezi az éjszakai freskó jelentését: a kisikló, vergődő emberi életeteket. A reggelig nyitvatartó „Veterán” kocsmá boltívei magukba fogadják a sorsukkal való szembenézés elől menekülő éjszakai embereket, „az elhibázott életetek úgy foglaltak itt helyet, mint a viharvert vándorköpenyegek száradnak az útszéli kemence oldalán. A vendégek, midőn beléptek a sűrű éjszakából a mámsorszagú, dohos kocsmába, odakint, a fal mellé támasztották a keresztfájukat, amelyet idáig cipeltek.” A hajnali kocsmá az éjszakai ivás utáni újabb menedéket jelenti számukra, a sorstól folyamatosan kierőszakolt haladékokot, hogy létük nyomasztó kérdéseire még mindig ne kelljen tiszta fővel válaszolni; az öntudatot kioltó részeg álom újtán odázzák el ismét a válaszokat. Ugyanakkor — s ez a kocsmák sűrű anyagából vésett művészi érem másik oldala — ezek az emberek „önként száműzték magukat az éjszakába, mert nem találtak nappal olyan arcot, amelybe érdemes volna belenézni”. Krúdy keserű kiábrándulását mutatják ezek a sorok, annak a ténynek a — nem apologikus, hanem realista — tudomásul vételét, hogy az alkoholmámor örömlugasaiban és félelembugyraiban tenyésző életetek a nappalok „kellemetlen, tornászó” emberei elől menekedtek az éjszakába, itt próbálják megőrizni álomléteiket. De azt is tisztán látja Krúdy, hogy a kocsmázó életformában nemcsak tenyésznek, meg is fakulnak és a félelem neurotikus képeibe dermednek ezek az álmok, mert az álmodó egzisztenciális és fizikai pusztulásának réme viczorog mögöttük. Hiszen ezek az emberek a kocsmá nélkül „kénytelenek lettek volna: bűvös vadászok, fagallyakon nyargaló kísértetek, országúton elsuhanó vándorlók, háztetőgerinceken elmosódó holdvilágfoltok, kutyaszoritókban rekedt, kapu alatti árnyékok, a hold körül bódorgó, eltévedt füstkarikák, szellősugarakból el lengő porszemek, az öngyilkos lábánál álldogáló rábeszélők, szélhámós kalpagú patkányfogók, átlatlan szűz leányokhoz belopózkodó kerítő gondolatok lenni.”

A férfiakat veszejtő régi Evelin igazi örököse a negyedik szereplő, Maszkerádi kisasszony. Maszkerádi kisasszonynak egy kétes egzisztenciájú, belvárosi házasságokat fosztogató kalandor volt az apja, aki többek között a két sógornővel, a két Lisinyeinével tartott fenn egyszerre viszonyt. A bosszúsomjas férjek üldözése elől a kalandornak sikerült az irháját megmentenie, de nem tudott megmenekülni Lotti, az egyik féltékeny Lisinyeiné dühe elől. Lotti békésen osztozott sógornőjével Maszkerádi szerelmében, de azt már nem bírta elviselni, hogy a bakfisliányok körül is ólálkodjon a szeretője. Ezért kötőtűt szúrt a szívébe és — biztos, ami biztos — még egy kampósszöveget is vert a haja alatt a tarkójába. A féltékenységből elkövetett gyilkosságot Krúdy szándékosan vonja be az adomák tréfás-humoros hangszínébe, mert célja az, hogy egy különös, Don Juan-i legendát bontson ki Maszkerádi élet-történetéből. Maszkerádi ugyanis többször feltámad halála után, vígan mulatozik a lengén öltözött sógornők társaságában, míg egy titokzatos zenész át nem küldi újra a másvilágra. A valóság és az irrealitás között lebegő, majd a bizonytalanság kódébe vesző, többféle értelmezési lehetőséget is megengedő cselekmény a legen-

dák képződésének anyagához tartozik, azt imitálja, Maszkerádi esetében a Don Juan-i figura belvárosi mítoszát teremti meg ezzel a módszerrel Krúdy. A környék lakói által táplált „objektív” mítosz után az egyén belső, „szubjektív” mítoszát is életre hívja Krúdy: Maszkerádi lányának emlékeiből. Maszkerádi kisasszony öröklí apja kalandor természetét, de anyai ágon legalább annyi polgári józanságot és gyávaságot is örököl. Emancipált, extravagáns lényének szerepei mögül minduntalan fölbukkan a közvéleménytől, a kihívott veszélytől és a haláltól rettegő polgárlány alakja. Maszkerádi kisasszony életét a féktelen szenvedély és a saját tetteit is mérlegre tevő kritikus racionalizmus egyaránt kormányozza: ez a polgári racionalizmus akadályozta meg őt — a múltban — abban, hogy szenvedélyét tetteiben is kiélje, ezért tette át a megkívánt cselekedeteket a képzelgésbe, önmaga életének mítoszáat szövögetve. Amit nem mert Maszkerádi kisasszony megtenni, azt az életre hívott „alterego”, a hasonmás végezte el helyette. Barátnőjének, Evelinnek meséli el Maszkerádi kisasszony a különös egyiptomi történetet, amelyben egy francia hercegnő bujálkodja végig katonatisztekkel és tevehajcsárokkal Kairóban az éjszakákat, s ez a hercegnő természetesen rendkívüli mértékben hasonlít Maszkerádi kisasszonyra. De Maszkerádi kisasszony sem töltötte ezért tétlenül a napjait Egyiptomban; egy katonatisztel szőtt viszonyt, s ez a mazochista tiszt ugyanakkor szeretője volt a „hasonmásnak” is. A „hasonmás” — a francia hercegnő — féltékenységi bosszúnak álcázott kéjgyilkosságot követ el a katonatiszt ellen; ennek a legendának a burjánzótatásával éli ki önmaga előtt is a titkolt beteges vágyait Maszkerádi kisasszony. Hiszen így a büntetést és a morális bűnhődést egyaránt elkerüli, az „alteregora” hátrul mindezek ódiума. Maszkerádi tudatának mély rétegeiben a mazochizmus és a sadizmus szélső pólusai között futnak rejtett idegpályákon üzenetek, s a tudat felszíni tartományaiában mindannak megtaláljuk a megfelelőjét, ami a tudatalattiban kórosan eltorzult. Maszkerádi kisasszony szerint „rossz szaga van a férfiaknak”, egy lóba, egy kutyaiba, egy fűzfába lehet csak az igazi nő szerelmes. Ez azonban csupán bizarr módon költői, extravagáns szerepjátszás, amely alatt ösztönei olyan férfi után sóvárognak, aki uralkodni tud fölötte: bármilyen brutális eszközökkel. Megveti a férfiakat, de ez a megvetés csak gyengeségüknek szól, ha egy férfi nem tudja térdre kényszeríteni, akkor azonnal meglátja a hibákat felnagyítva benne, s a férfiről alkotott szubjektív „kritikai kép” a rejtett sadizmusát ingerli támadásra. Mindez persze fordítva is igaz: mikor markáns férfierővel találkozik, akkor a mazochista megalázkodástól lobbannak fel ösztönei.

Maszkerádi kisasszony a regény legizgalmasabb, legösszetettebb jellemű alakjában, Pistoliban találja meg lélektani kísérletezése tárgyát. A közönséges sárból és nemes anyagból gyúrt Pistoli nyírségi kurtanemes, a környék asszonyainak öröme és réme. Ellentétes tulajdonságokból szötte jellemét Krúdy: cinikus amoralitás és érzékeny erkölcsiség, nihilista szkepszis és az emberben s a nemzetben való hit, cigányos, vándorkomédiás életkedv és szegyenlős, rejtőzködő álmélet, a nők megvetése, kihasználása és lovagias imádása — mindez egyszerre jellemzi Pistolit. A nyírségi „Falstaff” alakja mélyen ágyazódik a táj szokásaiba, tradícióiba, Pistoli maga is egy darab megkövült Nyírség, a vidék jó és rossz szokásaival, tulajdonságaival együtt. Pistoli a magyar múlt szellemi öröksége fölött örökdi elsősorban, bár igaz, hogy ez a múlt elsősorban a köznemesi tradíciókat jelenti számára, s az is kétségtelen, hogy az új felé mozduló cselekvéstől irtózó lénye számos konzervatív vonást is őriz a tradíciókkal együtt. Az évszázadok szellemi örökségéből érzékeny, költői látásmódot nyer, a vidéki hétköznapokból viszont harsogó, kupeces közönségeséget hurcol magával. Annak a kismemesnek a figurája ő, aki az évszázadok folyamán mindig együtt élt, gondolkozott a parasztokkal, a kétkezi munkát végző

emberekkel, s tudatában, emlékeiben szinte már elválaszthatatlanok a népi kultúra elemei és a köznemesség örökségének motívumai, mert mindkettő része — egymásba fonódva — a táj és az ország szellemiségének.

„Pistoli dörmögve járt, mint egy félelmes vadkan, és az asszonyok lenyújtogaták meztelen lábukat, hogy a szörnyceteket ingereljék.” A Krúdy-kép is mutatja, hogy Pistoli nem akármilyen ellenfél a másik „bestia”, Maszkerádi kisasszony számára. Pistoli mellől már három feleség dőlt ki, hullott be a kállói bolondok házába, bár kétségtelen, hogy a férfi mágnesként vonzza magához a lelki sérülteket. Első feleségét, a „Jókai-regénybeli hősnőt” szerette valójában, „boldogan kúszott be az ágy alá” is, ha Izabella „erre parancsot adott”. Második felesége megcsalta Pistolit, ezért a férfi kicsavarta a szívét a „helyéről, mint egy fát”, s a bolondok házába száműzte az asszonyt. A harmadik feleség a nyugalomra vágyott, de hiába, mert férje „bolond módjára táncolt mezítlábas szolgálók és szentképarcú asszonyok után”. A szerelmes, örült asszony úgy érzi, hogy csak Pistoli halála útján képes eljutni a végső nyugalomhoz: éjszakánként a gyilkosság gondolatával barátkozik, a férfi torkához közelednek ujjai. A három asszony, az alkohol, s a gyönyörök, hangulatok féktelen hajszolása már megroppantotta Pistoli idegeit is. A számos nő mellett zsoldosmagányban élő férfi örült feleségének látomásalakjait látja a borban, hallucinációjában a kállói bolondok házában lakó nők egyszerre látogatják meg egy éjszaka, hogy hitvesi jogukat követeljék rajta. A nappali ragadozó élet és az éjszakai hallucinációk látomásainak kontrapunkciója a félelem pokolköreiből nyitja meg — a korántsem gyáva — Pistoli életében: retteg, hogy asszonyai magukkal ragadják a túlvilágra, amelynek az örület az előszobája. Pistoli keserű szkepszisét, az emberek iránti hitetlenségét a bor is táplálja: a bor által megidézett, lemeztelenített emberi életek groteszk kavalkádjá táncol véreres szemei előtt folyton. A bor útján kicsalogatja ismerőseit éjszakánként ágyaikból, „testetlen alakjukat” asztala mellé kényszeríti, hogy valljanak „életéről-haláláról, hétköznapiokról”. A bor által felidézett látomás az ital mellett indázó beszélgetések valóságanyagából nő ki, s ezekben a valóságos és képzelt jelenetekben lehullanak az emberekről az álarok. Az arok, a lelkek olyan átlátszók lesznek, mint az üveg: a rejtejt, de lényeges vágyaik, jellemvonások karikatúraszerűen erősödnek fel. A boros látomás azonban nemcsak keserűséget hoz, hanem szikrázó életörömet is. Képzeltbeli nők keresik fel Pistolit, a nyakában lovagolnak, forgatják, dagasztják, megharapdálják, „mint a kutyakölykök”. A látomásasszonyok után az eleven nőket is megkívánta, de a képzelet által ígért „üdvöt” sohasem találta meg a valóságban.

Maszkerádi kisasszony méltó ellenfelet lát Pistoliban, narcisztikus gyönyörrel élvezi szép testének, érzéki lényének fölényét a vidéki kurtanemessel folytatott párviadalban. Pistoli megalázását megideologizálja a lány, hiszen a férfi egy „big-risszívú”, a nők vérért ivó szörnycet, akitől meg kell szabadítania a környéket. Az Evelint meglátogató, Pistoli kerti lakában tanyát verő Végsőhelyi Kálmán kapóra jön Maszkerádi kisasszonynak: amellet, hogy a hozzáillő kegyetlen kalandor oldalán a testi örömlöknek is áldoz persze, Pistolit is megalázza a Kálmánnal szőtt viszonyával. Hiszen Maszkerádi kisasszonyt Pistoli „eltette magának”, mint a hús-véti tojást, amelyet akkor nyit fel, amikor kedve lesz hozzá”. A lány elorzása után a nyírségi „Falstaff” hirdelen öregszik meg: veresége eddigi diadalmas pályájának alkonyára taszítja őt, s már látja is, egy csúfondáros népi rítus képeivel, a saját szerelmének temetését: „Most megrendült volt Pistoli, mert a nyíres liget felől — amerre a lovasok útja kanyarodik — gyászzenét hallott közelegni. A hegedűk sirtak-ríftak; a nagybőgő tompán mordult, mint a végzet; a koporsóban menyasszonyt kísértek sírjához fekete ruhás legények, akiknek pandúrkardjukra citrom volt tűz-

ve: Pistoli szerelmét temették a képzeletbeli távolságban." Pistolinak még az Evelint kijátszó Maszkerádi kisasszony korbácsütéseit is el kell viselnie, s azt is, hogy Nyírjesi Evelin — aki a vidéki kurtanemes házi oltárán a megközelíthetetlen, szent nő eszményképével tündökölt — az éjszakai kalandorhoz alázza le magát. Van valami önkínzó, perversált gyönyörűség abban, ahogy Pistoli Kálmán és Evelin után leselkedik. Mintha önmagát büntetné egész, nőknön átgázoló élete miatt, ugyanakkor a szerelemből kihullott ember beteges gyönyörűségével élvezzi a két fiatal test ölekezésének látványát. Krúdy egy minden részletében lefordítható, mívesen cizellált allegóriával jeleníti meg ezt az ölekezést. A szerelem „vörös tornya” az allegória, amely magában foglalja a gyönyör tetőfokához vezető szenvedély minden stációját, lépcsőjét, s mindezt a nász felé lépdelő szűzlány profán kálváriájának képévé formálja Krúdy: „Egy óra pergett le az időben, amely Evelin továbbívelő élete mögött úgy áll majd, mint egy vörös torony, amelyet a legnagyobb távolságból is láthatni... Áll a torony a láthatáron, és tizenhárom lépcsője már többé nem ismeretlen az emlékező hölgy előtt. Ott van a kézfogás lépcsője, majd a tekinteté, a hangé, a csóké. Körbe futnak a lépcsők a torony körül, és kacsalábon forog a torony, mindig csak arrafelé, amerről a nap süt. A szerelem napja. A lábak lépcsője, a karok stációja, az ölelések erkélye, a csók percekig tartó pihenője, a névtelen vágyak gloriéttje, a suttyogások és sóhajok lugasa; és végül a torony csúcsa... A szerelem, amiért mindnyájan a világra jöttünk.”

A „vörös torony” — allegória a szerelem felmagasztalását jelenti, s ebből a felmagasztalt szerelemből megszépítő fénypászma hull Evelin és Kálmán ölelésére is. Krúdy azonban csak annyi fényt kölcsönöz az általánosból az egyedi esetnek, amennyi a jelenet varázsához szükséges: azt mutatva meg, hogy a jelenségek — összefüggéseik nélkül, önmagukban szemlélve őket — más jelentést nyernek, mint kapcsolatrendszerükben. Hiszen a két fiatal test ölekezése önmagában nézve kétségtelenül szép esztétikailag; Evelin és Kálmán kapcsolatának jellege és perspektívája felől nézve a képet viszont nyilvánvaló, hogy az azonnal más jelentést kap. Krúdy épp ezért úgy ábrázol, hogy allegóriájának szép tüneménye után azonnal kiszakít minket a varázslatból: Kálmán a tőle megszokott selyemfülös gesztusával közeledik a lányhoz, pénzt kér tőle.

Pistoli a nőket realista módon nézte, saját botlásaival együtt a nők vétkeit is megértette, elnézte. Most azonban a szívében titkon őrzött eszményi szerelem képe omlik össze, s csalódott fájdalom csak azért nem fordul Evelin ellen, mert tudja, hogy a lánya — a cinikus Maszkerádi kisasszonnyal ellentétben — nem ura tetteinek. Fáradtságára, bánatára gyógyulást eddig is a nyírjesi táj ritmusában élő, ősanai erőt árasztó asszonyoknál keresett Pistoli. Most azonban, a két kocsmárosnőt, Kövi Dinkát és Késő Fánit felkeresve, útjai már nem az erőgyűjtés állomásait jelzik, hanem a búcsú gesztusát sugározzák: az asszonyokon keresztül búcsúzik el az élettől, a szerelemtől. A halál pítvaráig vezető kicsapongások után Kövi Dinka Pistoli egészségét szokta megreparálni, s miközben életre, jókedvre maszírozza, s örködik álmai felett, gyönyörködik az alvó férfi izmaiban, hiszen egy óriáshoz szeretett volna feleségül menni, de a sorstól csak egy satnya, „majomlépésű férfiúcskát” kapott. Kövi Dinka homloka olyan tiszta, mint Eveliné, a lába is éppoly fehér, mint a lányé: nem véletlen ez Krúdy szerint, hiszen a nyírjesi táj formálta mindkettőjüket. Pistoli álmában hűséges, életet mentő lovává változik Kövi Dinka: „Álmodtam veled, mint nagy veres lóval, amelynek nyakán kimenekülök az áradásból. A két jó szemed volt a lovam szemében.” Ilyen megtartó, melengető fészket kínáló „ősanya” a másik nyírjesi asszony, Késő Fáni is, akinek a lába oly nemes ívű, mint egy sólyomra vadászó régi várúrnohé, s „a kis dinnyék a mellén

hintáztak" dagasztás közben, mikor világra hozza „a szent kenyeret, Isten áldását”.

A búcsúzó Pistoli egy olyan Krúdy-filozófiát fogalmaz meg, amelyet a regény újabb fordulata — Pistoli Evelinnek küldött levele — részben meg is tagad mindjárt. „A véletlen, a kósza kedv, a jövő-menő hangulat” által üzött, „ördögszeker” módjára vándorló embereket ugyanúgy utoléri a végzet, az enyészet, mint „a kagylójukban magánosan búgókat”, s a halál aspektusából nézve már teljesen mindegy, hogy aszkéta vagy epikureista, erkölcsös vagy erkölcstelen életet élt valaki. Legjobb, ha élünk „kedvünk szerint, szomorúan vagy vígan. Bolond az, aki elmulaszt egy órányi keserűséget vagy egy percnyi örömet. Majálisnak, temetésnek, nászészakának és titkos kinnak egyforma a befejezése. Jön a kőműves, és befalazza a nyugtalanzkodókat és a jó magaviseletűeket egyformán.” Ezt az erkölcsi szkepticizmust, a morál értékrendjének keserű semmivé foszlatását azonban éppen Pistoli halál előtti tette, Evelinnek írott levele tagadja, hiszen a nyírségi kurtanemes testamentuma az emberi, erkölcsi értékek mellett tesz hitet, mikor Álmos Andor és Evelin kapcsolatának védelmében szembefordul Maszkerádi kisasszonnyal.

A népi ritusok képei átszövik a nagy nyírségi regényt; Pistoli feleségei az alsószoknyáikat temetik a kállói bolondok háza kertjében: így búcsúznak Pistolitól és a szerelemtől. Az emberi létről készített végső mérleg negatívnak bizonyul; Pistoli szeme előtt egy ember nélküli, fájdalomba dermedt táj bontakozik ki, amely már nem is emlékeztet arra, hogy lankáin az életöröm szánkázott végig még nem is olyan régen: „Hová lett a nők bosszúsornya, a csókoknak zamata, testeknek pár-főmje, tenyereknek puhasága, szemeknek villámlása, hangoknak harangjátéka, suttogásoknak méze, lehelleteknek füstje, lábszáraknak idegessége, nyögéseknek és drága jajoknak izgalma, szűz leányoknak önfeledt káromkodása, érintetlen hajadonok borízú almája?” — Csak a hiány metaforái buggyannak ki az emlékezetből, mint az önemészítő test fájdalmas nedvei. Az élet valahol még lüktethet a kihalt, holdbéli táj horizontja mögött, de az egyén számára fájdalmasan-végesen eliramlott: „Látta az üres országotak mentén a felfordult szekereket, amelyek sohasem érhettek el az ismeretlen állomásra... Az utak mindenütt üresek, bárhogy figyel a tenyere alól; minden elnyuggodott, mint a halott madár az avaron; a mély sebet ütő nyilvessző nem remeg többé; elpattant egy hólyag a bohóc frakkja alatt, s a belisztezett arcú élet bámészan néz a hang után. Nem is volt csodálatos... Nem is volt meglepetésszerű... Még csak érdekes sem volt. Csak olyan volt, mint egy galagonyabokor alatt lihegő kutya. Néha zászlót tűztek ki az élet tornyába. Aztán a zászló megázott, az ünnepély elmúlt... Csak az örültek és elmebajosok hiszik, hogy még nem iramlott el mellettük az élet.” S a magány süket csendjébe vetett, életem túli, halálon inneni létben a szerelem eszményalakja, a szép, tiszta Evelin is rohamosan öregszik Pistoli depressziós látomásában. Pistoli víziójában Evelin öreg, elmebeteg nővé változik; amit legszebbnek, legértékesebbnek hittünk az életben, épp az űz csúfot velünk: „Az egyik hegyen ült Evelin a messzi távolságban. Jóságos arca eltorzult, fürtjei csomósan megfehéredtek, drága szemére fátyol hullott, éjj lett az ajka felett, mint az örültekén.” Az expresszionista képsorokban kibomló, pesszimista látomásban Maszkerádi kisasszony egy másik hegy tetején táncol, s elegáns teste az ember előtti táj szörnyállatává alakul át: „Fürtjei kibomlottak, a hangja vijjogott, a körmei meggörcbültek, láng és kés volt a szemében, a láb-szára, mint a farkasé, a nyaka gyűrűs, mint a kígyóé.”

S a Pistoli víziójában szörnyalakká változott Maszkerádi kisasszony a valóságban is megjelenik a férfi nyugtalanító, neuraszténiás éjszakájában. A magányos lakás sötétjéből válik ki, mint egy kíséretet, jelenése, szerepe a halálé. Maszkerádi Pistoli szívbajára és rossz ideigeire spekulálva rendezzi meg ezt az éjszakai jele-

nést, s a sötétben kapott veréstől tüzelnek fel érzéki vágyai. Párharcuk a férfit elemésztő násztáncsal, a lány kívánságára eljárt „rókatáncsal” zuhan a szenvedély irracionális örvényébe, s dermed a szerelmi gyönyörben következő halál képébe. Maszkerádi kisasszony a halálba öleli Pistolit, s közben egy fekete kutya árnyéka szalad át a szobán: Pistoli lelke. S ez a fekete kutya felhő alakjában is megjelenik az égen, amikor a nyírségi kurtanemest temetik. Pistoli zentül alulról fúti a földet, mint a „szénné, tüzelővé változott öregek”, de halhatatlan lelke, a kóborló fekete kutya feltámad majd a *Kleofásné kakasában*.

A Pistoli lényéből áradó tragikus életérzést, az expresszionista-szürrealista víziókat a regény másik pólusán Evelin és Álmos Andor kapcsolatának elégikus poézise egyensúlyozza; ez a meleg, patriarchális tónusú nyírségi költészet az emberi lét értelmére is másféle választ ad.

Mikor már a vaddraca kotyog a nádban, s a „kóboldok, füstgomolyagok, léglabdák” kapaszkodnak a nők pendelyébe, amikor már a tavasz nedvei áztatják, csiklandozzák az embereket, Álmos Andor felkeresi „a jó asszony kútját”, régi asszonyát, Rizujlettet. Rizujlett sok szomjas férfit megitatott már, s tapintatosan, fájdalom okozása nélkül tudott kilépni a szerelemből. A férfierejét elvesztett Álmos Andor Rizujlett házában volt „Kos, Bika, Oroszlán”, ezért hivatja ide a „tavaszi nőt”, Evelint, hogy a lány itt gyógyítsa meg. Ellentétben *Az útitárs*sal, Krúdy iff drámai hatású költészetbe tudja emelni a férfierő elvesztésének fájdalmát. Álmos számára Evelin egyszerre jelenti az életet és a halált, hiszen tisztá, értékes lényét — Kálmánnal való kapcsolatában — a tudat alatti ösztönök marionettszájai rángatják. Ami Evelint Kálmánhoz fűzi, az Álmos előtt a halál tartományaival azonosodik, s valamilyen módon tartósítja a férfierő hiányának állapotát, míg az Evelinből kisugárzó szeretet a gyógyulás útját villantja fel a férfi számára. A Kálmánt elbocsátó Evelin vállalja, hogy Álmos házában férfimagányában hegedülgető „tücsök” legyen. A „tücsök” motívum majd gazdag jelentéssel bomlik ki a másik nyírségi regényben, az *N. N.*-ben, de már a *Napraforgó*ban is az élet lényegét jelenti: a szeretet és a természet ritmusában leélt hétköznapi költészetének üzeneteit.

Álmos a szellem, a tradíció és a nemes érzelmek szigetére vonulás programját hirdette meg, s a lét kalandjainak hívását megtagadva, ehhez az életértelmezéshez csatlakozik végül Evelin is. „Mindenkinek menni, élni, látni, érezni, megbolondulni akar; új szagokat szagolni, ismeretlen nők haját tapogatni, idegen ételek ízét kóstoltgatni, tengerész módjára szeretkezni és felejtkezni... Ez a legtöbb ember célja. Csak én akarok gögösen, hidegen, sziklacsökönyösen, önkéntes és felfuvalkodott lemondásban üldögélni a kunyhóm küszöbén, míg az élet megőrülten, csattogva, tébolyodottan, gondolatlanul rohan el kis tetőm felett” — fogalmazza meg az „izoláció” programját Álmos. Ha azonban figyelmesen olvassuk ezt az életprogramot, akkor észre kell vennünk, hogy Krúdy a következő lényeges gondolatot is felveti benne: az ifjúkor és az érett férfikor eleven élményeinek bintokában kell félreállni, visszavonulni, s a cselekvő létben megszerzett élmények teljességét egy immár csendesebb, harmonikusabb, szemlélődőbb élet művészi anyagába oltani. Különben, ha a megszerzett élmények birtokában is olyan intenzitással akarunk élni, mint fiatal korunkban, ha nem váltunk léptéket, ha nem éljük egy szilárdabb és magasabb nézőpontból az életet, akkor a korábban még élménnyé mélyült tetteink kiürülnek, s a mindennapok körforgásának felszíni részévé, pótcselekvésekké válnak, a „megőrülten, csattogva, tébolyodottan, gondolatlanul” rohanó élet tehetetlenségi nyomatéka leszünk magunk is.

A szerelemtől búcsúzó Pistoli célba soha nem érő, árokba fordult szekereket látott az élet nagy országútján. A nyírségi alkonyat leírása viszont — Evelin és

Álmos találkozására után — gondolatilag ellenpontozza ezt a hasonló hangulatú képsort. Hiszen az alkonyi tájban is a meddő, céltalan életek szomorúsága keríti be az embert, de ebbe az alkonyi szomorúságba bevilágol egy parányi fény, s ettől az egész költői látomás más értelmet kap. A látszólag ok nélküli alkonyi szomorúság annak a ténynek az öntudatlan számbavételéből származik, hogy élmények zuhognak ránk nappal, titkok látszanak kinyílni, de nem tudjuk megőrizni, kiejtjük kezünk közül a perc ajándékát, s a búcsúzó fények alkonyati mérlegén ott állunk önmagunk korlátolt biológiai lények által kifosztva. „Mindenütt a világon eszébe jutnak az embernek azok a tragikus alkonyati gondolatok a bejárt napok céltalanságairól — szerelem s évek nyomtalan elhangzásairól —, boldog órák homokszemeinek semmi emberi erővel meg nem állítható lepergéséről — soha vissza nem térő mosolyokról —, az égből a földre hulló fényekről, amelyek egy másodpercig fennakadtak egy emberi szemben, s onnan nyomban tovább hullottak a sír felé...” — idézhetünk a regényből. (Kiemelés tőlem: C. B.) Egy szebb, megértett világ, a platonai idea üzenete az égből a földre hulló, s az emberi szemben egy másodpercig fennakadó fény; s az emberi élet egyik legfontosabb célja, hogy ezekből az üzenet-töredékekből ismeretlen világok arcképeit rakosgassa össze.

Kálmán és Maszkerádi kisasszony távozása, Pistoli temetése után csak Evelin és Álmos Andor alakjára vetül az író érdeklődésének fénykévéje. A sóstói tölgyek alatt felejtő Evelin a nyár „céltalan, szenvedélytelen” napjaiban megleli belső békéjét; azt az életérzést, amely már az Álmos Andor-i világba vezérli. Ezt az életérzést öntik végső formába a regény zárómondatai: „A bolond élet csak rohanjon mások országútjain, mi a napraforgókat nézegetjük, hogyan nyílnak, növekednek, hervadnak. Daliák voltak még nemrég, de most őszidőben háztetőt fednek velük.”

